

38. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початок XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. О. Щербак. – К., 2006. – 40 с.
39. Litvak O. The literary response to conscription: individuality and authority in the Russian-Jewish Enlightenment / O. Litvak. – Ann Arbor, Mich. : UMI, 2000. – 279 p.
40. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews : the transformation of Jewish society in Russia, 1825–1855 / M. Stanislawski. 1st ed. – Philadelphia : Jewish Publication Society of America, 1983. – 246 p.

УДК 39(477)(092)+398.3(=161.2)

С. Чибриак

ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ І ВОЛИНЬ: ДО 175-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

У статті висвітлено роль П. Чубинського у етнографічному дослідженні Волинської губернії у XIX ст. Було встановлено, що частину інформації дослідник зібрав у ході експедиції, а частину отримав від працівників державних установ, викладачів і студентів місцевих навчальних закладів. Показано значення „Трудов...” П. Чубинського у збереженні етнографічної спадщини українців. У публікації розглянуто вірування, звичаї та обряди, які побутували у Волинській губернії.

Ключові слова: Павло Чубинський, експедиція, Волинь (Волинська губернія), вірування, народний календар, традиційно-побутова культура.

In this article the role of Chubynskiy P. in the ethnographic research of Volyn province in the XIX century is described. It was found out that the part of information had been gathered during expeditions by the researcher, but the other part of information he had got from workers of state organisations, professors and students of local scientific institutions. The significance of "Trudov..." by Chubynskiy P. in the preservation of ethnographic inheritance of the Ukrainian people is revealed. In this article faiths, traditions and rites of those times in Volyn province are depicted.

Keywords: Pavlo Chubynskiy, expedition, Volyn (Volyn province), faiths, folk calendar, traditional and domestic culture.

Відомий український етнограф, автор слів „Гімну України” Павло Платонович Чубинський народився в 15 (27) січня 1839 р. на хуторі Чубинський біля м. Борисполь Переяславського повіту Полтавської губернії. Навчаючись на юридичному факультеті Петербурзького університету, П. Чубинський бере участь у походах під час варшавської патріотичної маніфестації. За це адміністрація університету визнала його неблагонадійним та відрахувала з університету.

Повернувшись в Україну, П. Чубинський активно включився в громадське життя, почав вивчати різні аспекти традиційно-побутової культури українців. Розумів П. Чубинський, що збору матеріалів замало для збереження та популяризації української традиційної культури. Про це він пише у 1861 р.: „вивчати народ тепер ввійшло в моду..., але як багато не надруковано етнографічних матеріалів, вони лише натякають на деякі сторони народного побуту” [7, с. 61].

У 1869 р. П. Чубинський очолив експедицію Російського географічного товариства в Південно-Західний край. Він розгорнув активну організаторську роботу: склав спеціальну широку програму для збирання різноманітного матеріалу із сфери традиційно-побутової культури і розповсюдив її установам та особам, що добре знали життя на місцях і могли подати потрібні відомості. П. Чубинський розширив межі обстежень до кордонів українського етнічної території, а не тільки Південно-Західного краю. Окрім раніше запланованих Київської, Волинської і Подільської губерній, охоплено дослідженнями Полісся, Сідлецьку та Гродненську губернії, котрі доти українськими етнографами спеціально не вивчалися [1, с. 66–67]. Вчений з цього приводу писав: „до цього часу ... не було майже ніяких етнографічних матеріалів ... з Холмської Русі, із Підляшшя..., а із Волині і Поділля було матеріалів мало, так, що про населення всіх названих місцевостей не можна було скласти хоча б приблизного уявлення” [2, с. XII].

Експедиція розпочалася у 1869 р. Під час першої подорожі П. Чубинський разом з помічником, здійснивши обстеження кількох повітів, направився на Волинь (тодішню Волинську губернію). З Житомира маршрут експедиції проліг територією Новоград-Волинського і Старокостянтинівського повітів на Поділля, Бессарабію, Польщу. На зворотному шляху вчений побував у Володимир-Волинському, Дубнівському і Кременецькому повітах Волинської, а також містах Ковелі, Луцьку, Рівному, Овручі, Малині та Радомишлі. Зимовою експедиція 1869 року майже повністю була присвячена обстеженню Волинської губернії. П. Чубинський відвідав Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький повіти Волинської губернії [2, с. XIII–XIV]. В проведенні експедиції П. Чубинському сприяли мирові посередники третьої і четвертої дільниць Луцького повіту Г. Н. Беляєв і О. І. Пошиленко, а також другої дільниці Житомирського повіту В. Г. Гловацький, які надали експедиції етнографічні відомості зі своїх дільниць [2, с. XVII–XVIII].

Крім того, на запрошення П. Чубинського надсилали етнографічні та статистичні матеріали відгукнулися й інші воляняни. Зокрема, на той час професор Київської духовної академії, колишній вчитель Кременецької семінарії М. Петров надіслав значний за обсягом збірник повір'їв і обрядів, що відносяться до свят, складений на основі матеріалів, зібраних за його вказівкою учнями Кременецької семінарії. Професор Кременецької семінарії Хойнацький передав матеріали вихованця Кременецької семінарії Яцинського, який записав весілля та ігри у м. Полонне Новоград-Волинського повіту [2, с. XVI–XVII].

За два роки експедиції проведено величезну збирацьку роботу, яка не могла не викликати позитивних відгуків у тогочасній науці. Як писав О. Пипін, „експедиція Чубинського – одна із найвизначніших справ, яка тільки була здійснена в нашій етнографії...” [3, с. 349]. „Чубинський за невеликий час здійснив вагомий працю зі збору й трактування великого етнографічного матеріалу, що може слугувати типовим представником науково-літературної праці і місцевого патріотизму” [3, с. 347]. Навіть пізніші дослідження не оминуають увагою заслуги П. Чубинського. Так, відомий етнограф М. Сумцов відзначав: „Експедиція Чубинського вийшла надзвичайно корисною для науки і особливо для українознавства. Молода сила і жвавість Чубинського допомогли, що він зробив надзвичайно багато, зібрав такий величезний матеріал, який не могли раніш зібрати цілі наукові товариства за багато літ” [4, с. 11].

Сьогодні жодна етнографічна розвідка не може оминати увагою колосальну працю, здійснену П. Чубинським. Матеріали експедиції опубліковано в семитомному виданні (дев'ять книг) під назвою „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским” (далі – „Труды...”), яке вийшло у світ упродовж 1872–1878 рр. і стало своєрідною енциклопедією, в якій розміщено матеріали з усіх сфер традиційно-побутової культури українців.

Перший том „Трудов...” містить народні вірування, які на думку П. Чубинського допомагали зрозуміти народний світогляд, а також прислів'я, загадки й інші тексти пов'язані з віруваннями. Уявлення, як правило, найтіснішим чином перепліталися з побутовими та громадськими інтересами і ґрунтувалися на вірі людей у можливість активного впливу на природні сили шляхом виконання певних магічних дій.

У першому томі вміщено чимало записів, зроблених в різних повітах Волині, які дають можливість простежити регіональні особливості світоглядних уявлень мешканців краю, зокрема їх погляди на небо, місяць, сонце, зорі та ін. Так, в Луцькому повіті, вважали, що „небо є житлом Бога і святих угодників, звідки Він управляє світом через своїх ангелів”. Небо – „синя криша” в позахмарному просторі; воно влаштоване подібно зводу з невідомої речовини; таких зводів три: вищий, в якому перебуває сам Господь, середній, в якому перебувають ангели, і нижній – житло угодників Божих” [5, с. 2]. В Новоград-Волинському повіті вважали, що „небо опирається на землю в кінці світа, і там баби кладуть праці на небо”. Крім видимого неба є ще інше, яке називається Імперейським. Воно прикривається видимим небом, ніби склом. За народними уявленнями, на Імперейському небі перебуває сам Бог, а на видимому – ангели і всі святи. Кажуть, що є такі щасливіці, що бачили, як вночі розкривається видиме небо, причому видно Імперейське небо, „таке ясне, як сонце”. „Це, що ми бачим над собою синє, до це ще ни небо, а це оболоки; а те, що ходить попід оболочками, до то хмара, хмара така густа, як холодець; вона часом падає на землю; ею добре кабанів згодувати щоб гладки були; якби чоловік із'їв її, то був би пузатий”. „Синіх оболоків є аж сім, а восьме вже справедливе небо, де сидить Бог на золотім креслі і янголи літають. Справедливе небо не синє, а червоне; як коли до воно розчиняється, тільки на яку-небудь оказію: на війну, або на помірок, або на голод”. Небо є повітряна сяюча обитель чи житло Бога, де Він разом з ангелами і святими

угодниками перебуває” [5, с. 2]. В Житомирському повіті вірили, що „небо створене Богом. Воно є підлогою чи підніжжям житла, де перебуває Бог і святі угодники” [5, с. 2].

Цікавими є уявлення мешканців Волинської губернії, пов’язані з сонцем: „Сонце влаштоване Богом так, що воно ходить по небу і освітлює нашу землю. Сонце – “цар неба”, який освітлює і зіграє землю вдень, а вночі ховається за землю, “обходить” її і на ранок з’являється на сході. Сонце уявляється у вигляді живої істоти, але в формах невідомих. Сім’ю сонця складають місяць і зірки” (Луцький повіт) [5, с. 3]. „Про сонце відомо наступне: сонце на хмарах ходить. Сонце уявляється у вигляді жінки. Створене воно Богом, для освітлення, і нерухомо стоїть в повітрі над хмарами, над святим містом Єрусалимом. Вночі земля повертається і закриває сонце” (Новоград-Волинський повіт) [5, с. 3]. „Сонечко в полудень не йде по небі, а трохи спочиває; під вечір іде зовсім на спочинок, вночі спить і раненько встає. На сході перше жила гарна панна, і як тільки сходить сонечко, то вона його вимиває, витирає гарненько, од того сонечко перше було ліпше світило, як тепер” (Старокостянтинівський повіт) [5, с. 3–4]. „Сонце, по поняттю народу, є величезна іскра, але як воно тримається і чим світить – народ не знає. Приписують все волі Божій, але всі притримуються переконання, що воно перебуває в морях і звідти сходить. При сході його, величезна кількість чортів піднімає його жердинами, так як вони в нічний час в морях і річках не можуть жити у зв’язку з тим, що там знаходиться сонце. Вірять, що сонце виходить з-під землі і біжить по поверхні видимого неба, заходить в землю і впродовж всієї ночі робить свій шлях під землею” (Житомирський повіт) [5, с. 6–7].

П. Чубинському вдалося зафіксувати вірування та легенди, пов’язані з місяцем. У Луцькому повіті вважали, що „місяць так влаштований Богом, що може рухатись по небу. Призначення його – освітлювати нашу землю вночі”. „Місяць – брат сонця, сяюча куля, що освітлює землю вночі, а плями на місяці – це Каїн тримає Авеля на вилах. Світло місяця недостатнє для того, щоб в один час освітлювати всю землю, а тому місяць пересувається то в той, то в інший бік, щоб у певний період часу освітлювати призначений їй простір землі” [5, с. 7–8].

У Житомирському повіті зазначали, що „Місяць влаштований Богом так, що може дати світло тільки вночі. Він стоїть на небі нерухомо, враження, що він рухається невірне, тому що рухається земля” [5, с. 8]. А у Старокостянтинівському повіті вірили, що „як місяць маленький то і маленька злість Каїна на Авеля; як більший, то і злість робиться більша; як повний то значить що Каїн Авеля уже забив і вже видно, як він держить його на вилах” [5, с. 8].

У Новоград-Волинському повіті розповідали, що „Місяць – молодший брат сонця, в загадках він називається „золота діжа”. „На місяці те, що чорніє, до то Кавель та Авель – Одамові сину. То вони раз брали на віз сіно да за шось полаялись, а Кавель узвв та й заколов вилами Авеля, а Бог і намалював їх на місяці, щоб усі люди дивилися”. „Місяць – чоловік, створений Богом, одночасно з сонцем, і названий братом сонця. Пляма на місяці зображує подію: „брат брата убив і тримає на вилах”. Це сталося так: “Каїн і Габель” посварились на дворі свого батька і перший останнього схопив на вили, за що вбивцю, по суду Божому, не могла прихистити ні земля, ні вода і ні яке друге місце, крім “місяця”, який за прийняття без волі Божої в своє житло Каїна, має на своєму обличчі відбиток страшного гріха Каїна” [5, с. 9].

У першому томі „Трудов...” окремо описані фази місяця. У Луцькому повіті: „Звідки беруться різні фази місяця – народ не знає, але називає ці зміни: „нив (молодик), перша квартира, подпівня, повня і остання квартира”. „Фази місяця народ називає так: “Молодий, старий і схід-місяць” [5, с. 10]. А у Новоград-Волинському повіті розповідали: „Коли з’являється перша чверть місяця, повертаються до неї обличчям, хрестяться, проголошують молитви і просять Бога, що він дарував, тому хто молиться, нове щастя і здоров’я”. „Впродовж чотирьох тижнів місяць перероджується. З місяцем перероджуються і жида, які розпі’яли Спасителя і стоять на сторожі у Гроба Господнього в Єрусалимі. Жида ці до цього часу стоять в тому ж положенні і на питання прохожих: “Коли ти вродився?” – відповідають: “Вчора”. “Коли ти умреш?” – відповідають: “Завтра” [5, с. 10–11].

Щодо зірок, то в Луцькому повіті вважали, що „Зірки влаштовані Богом для освітлення нашої землі, вони влаштовані так, що вільно переходять з одного місяця в інше”. „Зірки – “діти сонця”, нерозривно пов’язані з людиною. З народженням дитини з’являється і нова зірка і все життя має вплив на її долю. Говорять: “така моя планида” [5, с. 14]. „Поняття про падаючі зірки дуже відмінні: одні говорять, що це ангели проганяють з неба злих духів, інші – що зірки падають під час народження дитини, треті – що коли хто-небудь помирає, то і зірка його падає, так як кожна людина має свою зірку, яка з його смертю гасне”. „Після смерті людини зірка її падає зустріч душі, що відходить, для прийняття її. Той, хто помитивши падаючу зірку, хреститься і тричі промовляє “амінь” [5, с. 16–17].

Мешканці Житомирського повіту вірили, що „Зірки створені Богом для освітлення землі. Вони змінюють своє місце”. „Зірки – одні вважаються дітьми сонця і місяця, інші – душами померлих, і говорять: “котра ясна зірка, то та душа правдива, а котора зора темна, то та дуже грішна”. Також називають зорі ангелами. „Зірки робляться із праведних душок, з дітей, котори умирають малими, да з старих людей”. Зірки вважаються народом праведними душами, які яскраво дивляться на весь світ; вони зображаються свічками. А інші стверджують, що кожна зірка виражає собою окрему людину, що живе на землі. Зірка, яка яскраво горить, знаменує, що цей чоловік буде жити довго” [5, с. 14–15].

Цікавим є ставлення мешканців Волинської губернії до грому і блискавки. Так, у Луцькому повіті вірили, що „грим і блискавка влаштовані Богом для знищення чортів. Громом і блискавками управляє Архистратиг Михайл і Св. Ілля, – вони і знищують чортів”. „Пожежу від блискавки можна потушити тільки сироваткою, квасом або козиним молоком. Громові стріли – із каменю, у вигляді конічної кулі. Вони після удару входять в землю на сім сажнів і через сім років виходять назад на поверхню землі. Біси під час грози знаходяться у великому страху і намагаються десь сховатись”. „Грим – стук від колісниць, в якій іде по небу Св. Ілля. Блискавка – іскри з-під копит коней, що везуть цю колісницю” [5, с. 21–22].

Щодо хмар, то у Старокостянтинівському повіті вважали, що: „Чорти збирають хмари по маленькому шматочку і зносять їх в одне певне місце, і таким чином з’являється велика хмара” [5, с. 25].

У Житомирському повіті існувала думка, що „град посилається Богом як покарання людям за гріхи. Для відвернення і припинення його викидають на двір кочерги і лопати, які кладуть навхрест, а деякі перекушують градовинки” [5, с. 28]. А в Новоград-Волинському повіті вірили, що: „град випускається “відьмаками” з колодязів” [5, с. 29].

У перший том „Трудов...” крім астрономічних та метеорологічних вірувань та уявлень, була вміщена інформація про відьму. Наприклад, мешканці Ковельського повіту зазначали, що „відьмою може бути лише жінка”. Щоб нею стати „потрібно в північ піти на перехрестя і там чекати на чорта. Жінка, що хоче стати відьмою, повинна відректися від Бога і записати свою душу чорту” [5, с. 204]. За це він має виконувати будь-яке бажання цієї жінки. У томі вміщено інформацію про те, як один господар зумів заставити відьму за доінням корів, але як тільки наблизився до неї, вона перетворилася на жабу, а потім на свиню та втекла. Проте господар кілька разів сокирою стукнув жабу по передніх лапах, наступного дня у відьми не було кілька пальців [5, с. 204–205].

Третій том „Трудов...” присвячений народному календарю українців, а також у ньому П. Чубинський торкався питання відносин між членами сім’ї, проблем світоглядних уявлень та вірувань українців, стосунків між господарями та наймитами та ін. Так, у с. Мельниці Ковельського повіту вірять, що душі померлих тричі на рік перебувають на землі: „перший раз в пасхальний четвер, коли вони вночі служать в церкві, другий раз, коли квітне жито, і в третій – на Спаса” [6, с. 14].

Особливе місце в народному календарі займає свято Великодня. Розуміючи його важливість, селяни намагалися випросити в Бога благополуччя та достатку. Для того, щоб мати багато грошей можна було заговорити монету. Мешканці с. Окунина Ковельського повіту „на привітання священника «Христос воскрес», деякі стають в кутку і тримають в руках срібну монету, замість «Воістину воскрес», відповідають: «анталюз маю». Від цього монета, яку вони тримають в руках, отримує чудесну силу повертатися до хазяїна; потрапивши до інших грошей, вона не тільки повертається сама, а й приносить господарю всі гроші, що лежать з нею” [6, с. 23]. Для тих, хто хоче мати не достаток в грошах, а коханя дівчини, варто почекати Івана Купала, адже „якщо в Іванівську ніч взяти кажана..., віднести її в ліс і зарити в мурашник, то в наступний четвер замість кажана в мурашнику виявляться маленькі вила та граблі, ті і інші можуть бути дуже корисні для парубків. Якщо граблями доторкнутися до дівчини, то вона дуже полюбить парубка; а якщо вилами – то розлюбить” [6, с. 198].

П. Чубинський висвітлює особливості проведення свят в різних частинах Західно-Руського краю, особливої уваги дослідник надає зимовому циклу свят. У с. Янівка Ковельського повіту в переддень Різдва „після вечері деякі члени сімейства, здебільшого діти, відсилаються до священника, повивальної баби і родичів. Вони приносять з вітаннями книші, рибу та ін. Священик дарує їм просфору, а селяни – гроші” [6, с. 264].

В основі зимового циклу свят покладена шана врожаєві і надії на майбутній врожай. У с. Голоби Ковельського повіту вірили, що можна обезпечити свій урожай від нападів горобців, тому на Багатий вечір „ідуть в хлів, ловлять горобців кидають їх в вогонь, а попів від них збирають, бережуть до посіву і, разом з насінням, кидають в землю; це робить для того, щоб горобці не напали на посіви коноплі, просо та ін.” [6, с. 437]. Щоб забезпечити хороший урожай, варто при садінні промовити магічну формулу: „Роби, Боже, на всякого долно – й багатого, й бідного” [6, с. 226]. В українців побутувала легенда, що „коли Христос не ходив ще по землі, колос жита та пшениці був на всю довжину соломи. Одного разу Господь, з апостолами Петром і Павлом, прийшов у вигляді бідняка до одного господаря. Замість хліба хазяйка взяла сирого тіста і кинула в очі Господу. Господь розсердився і сказав, що більше ніколи не буде родитись хліб. Та собаки почали вити, Господь змилюстився і оставив на їх долю колосок. Тому селяни говорять: «ми собаку долю їмо, а колось колос йшов аж до землі»” [6, с. 226].

Дослідження П. Чубинського були багатограними, містили надзвичайно цінні матеріали, тому їх оцінка не застала себе чекати. М. Сумцов зазначав, що „коли в 1878 р. вийшли останні томи «Трудов...», можна було сказати, що Чубинський незадовго до смерті діждав багатих жнив, і що зібрані ним копи жита вже заховтіли Україною” [4, с. 13].

У 1873 р. РГТ присудило П. Чубинському Золоту медаль за статистично-етнографічну експедицію та зібрані матеріали [3, с. 352]. Ще одну Золоту медаль за „Труды...” вчений отримав у 1875 р. на Міжнародному конгресі в Парижі. Оцінили заслуги П. Чубинського й у Санкт-Петербурзі, де йому присудили Уварівську премію.

Широке коло тематики, значна територія дослідження (загалом було обстежено десять з дванадцяти повітів Волинської губернії), велика мережа інформаторів дали змогу зібрати П. Чубинському унікальний етнографічний матеріал з усіх сфер традиційної культури мешканців Волинської губернії, та й взагалі України, що гідно оцінили як сучасники П. Чубинського, так цією своєрідною енциклопедією користуються етнологи й до нині.

Джерела та література

1. Куницький О., Чубинська К. Перша етнографічна експедиція на Правобережжю України / О. Куницький, К. Чубинська // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 6. – С. 66–70.
2. Общее предисловие к материалам и исследованиям, собранным П. П. Чубинским // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. Чубинским П. П. – Т. I. – СПб.: Типография П. Безобразова и комп., 1872. – С. XI–XX.
3. Пыпин А. Н. История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – Т. 3.: Этнография малорусская. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – 425 с.
4. Сумцов М. Діячі українського фольклору. (З XIX т. Збірника Харківського історико-філологічного товариства) / М. Сумцов. – Х.: Печатне діло, 1910. – 37 с.
5. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т. – СПб.: Типография П. Безобразова и комп., 1872. – Т. I. – Вып. I.: Верования и суеверия малорусского народа. – 228 с.
6. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим Обществом: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т. – СПб., 1872. – Т. 3.: Обычаи и обряды по временам года. – 486 с.
7. Ч-ий П. [Чубинский П.] Несколько слов об обычаях и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста / П. Чубинский // Черниговский листок. – 1861. – № 8. – С. 61–63.

УДК 94:623.1 (477.81)

О. Абрамчук

СТАНОВЛЕННЯ ДУБЕНЬСЬКОГО ФОРТУ

В статті розкрито діяльність Російської держави у зміцненні її західних кордонів. Зокрема, висвітлено будівництво Дубенського форту-застави, його реконструкцію у зв'язку з удосконаленням озброєння, а також структуру оборонних споруд.

Ключові слова: форт, будівництво, озброєння, казарма, армія.

In this article, there are exposed the activities of Russian State in order to intensify its western borders. In particular, there is clarified the building of fortress, its reconstruction, which is caused by perfection of weaponry and structure of defensive buildings.

Keywords: fortress, building, weaponry, barrack, army.

Російська імперія взялася активно зміцнювати західний кордон держави після третього поділу Польщі, коли до неї відійшли значні території. У другій половині XIX ст. царський уряд будує низку фортечних споруд. Це давало можливість оперативно зосередити війська на заході, зокрема Волині, у випадку війни.

До 70-х років XIX ст. в Росії фортифікаційне будівництво йшло повільно. Стримуючим фактором була відсутність коштів. Однак силами Головного інженерного департаменту, очолюваного інженер-генералом Тотлебенем, велися розробки нових типів фортів. Результатом цієї діяльності серед різних зразків фортів для будівництва Дубенського форту-застави біля села Тараканів було прийнято типовий зразок «казенного форту» 1879 року. Це стало можливим внаслідок вивчення нових зразків фортифікацій в інших країнах [1, 79].

У 1885 році був затверджений проект військового інженера-полковника Борисова, і в тому ж році розпочалося будівництво Дубенського форту-застави. Стратегічним завданням форту було блокування залізниці Київ-Львів, яка на випадок війни з Австро-Угорщиною стала б основним шляхом постачання ворожого армії, а також об'єктом охорони західного кордону на цій ділянці [4, 6].

Дубенський форт вирішили будувати на пагорбі колись болотистої долини ріки Ікви. Майбутній форт оточували підвищення, лише зі східної і північної сторін навкруги – на 10-15 верств – розкинулись низини. Все-таки існувала імовірність захоплення міста Дубна і станцій, а форт мусив бути готовий до оборони у будь-який бік. Розташування споруди засвідчує, що вибране місце не відповідало її призначенню. Невигідні умови могли скласти додаткові труднощі для захисників форту в разі відступу [6, 225].

Форт-застава отримав чотирикутну форму, характерну для багатьох французьких фортів-застав та самостійних фортів, що мали квадратну або ромбічну форму.

Така форма дозволяла побудувати вогневі позиції на валу для оборони на всі боки. Дубенський форт складала зовнішній гласіс, сухий рів, суцільний кільцевий вал, безпечні каземати під валом, центральна казарма.

Майданчики для вогневих точок артилерії і кулеметів розташовувалися на схилах першого земляного валу форту. Сухий рів розділяв перший і другий земляні вали. Ширина рову становить 14 метрів, а довжина з кожного боку сягає 230 метрів. Стіни рову укріплені кладкою з цегли і бетону [2, 15 – 17].

До трапецевидної двоповерхової казарми, що розташовувалася в центрі споруди, вели чотири підземні проходи. Казарма відокремлювалася від безпечних казематів полігональною військовою вулицею шириною 8-10 метрів. Через головний рів, що оточував форт, при необхідності висувався металевий міст для входу або виходу від центральної казарми, другого валу. На чотирьох кутах розташовувалися бетонні бойові каземати – кофри.

З появою в другій половині 80-х років XIX ст. фугасних бомб відбулася реконструкція форту. Його зміцнили бетоном і залізобетоном. Ще пізніше у форті були зроблені бетонні фортифікаційні тюфяки, траверси, стіни. Ворога, який намагався б через підземні шляхи проникнути у центр форту, передбачалося знищувати кулеметно-рушничним вогнем з бійниць, облаштованих під певним кутом до входу у стінах потерн [5, 219].

Крім того, під внутрішнім другим земляним валом на різних глибинах були збудовані підземні коридори. Вони охоплювали по периметру центральну казарму. На сході, по другий бік залізниці, було збудовано невеличкий редут, оточений водяним ровом, що збільшувало обороноздатність форту.

Слід відзначити, що будівництво форту проходило швидкими темпами. Вже у 70-80-х роках Дубенський форт-застава був збудований з реконструкцією у подальші роки XIX ст.

У безпечних казематах розміщалися лабораторія, лазарет, лазня, телеграфна станція, електричні машини і двигуни, водопровідний бак, кухня і хлібопекарня [3, 281].